

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلى للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564 - 7903 • Yıl / Year: ilkbahar / Spring 2019 • Sayı / Issue: 3

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 2 - İlkbahar / Spring 2019 - Sayı / Issue: 3

ISSN: 2564-7903

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

BİR İSLAM SANATI OLARAK SORU SORMAK: İLMU'L-İHTİLAF VE GÖRÜŞ AYRILIKLARININ KURUMSALLAŞMASI*

John Walbridge**

Çev. Abdurrahim Bilik***

Geliş Tarihi : 12 Mart 2019

Kabul Tarihi : 18 Nisan 2019

Öz

Felsefe tarihçisi olan John Walbridge bu makalesinde, İslam dünyasında görüş ayrılıklarına yaklaşım hakkında genel bir bakış sunmaktadır. Bu amaçla ihtilaflara yaklaşım konusunda geçmiş ile günümüzü mukayese eden Walbridge, çalışmasını İslamî ilimlerde birden fazla yaklaşımın neden doğru kabul edildiği ve İslamî ilimler eğitiminin sistemi üzerinden ortaya koymaktadır. İslam dünyasında geçmişte ihtilaflara müsamahalı yaklaşıma karşın günümüzdeki müsamahasız yaklaşımı, klasik eğitimin dağılması ve yeni Hanbelîliğin yükselişi gibi sebepler üzerinden açıklayan yazar, son olarak konuyla ilgili kendi çözüm önerilerini sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Görüş Ayrılıkları, İslamî İlimler Eğitimi, İlmü'l-İhtilaf.

THE ISLAMIC ART OF ASKING QUESTIONS: ILM AL-İKHTILAF AND THE INSTITUTIONALIZATION OF DISAGREEMENT

Abstract

In this article of him, John Walbridge, an historian of Philosophy, provides with a general overview of the attitudes towards differences of opinions in the Islamic world. In this regard, he discusses his study as centred on the idea that diversity of approaches in Islamic studies is regarded to be correct and on the education system of Islamic studies. He explains the bigotry seen today in the Islamic world, which is in complete contradiction to the tolerance showed in the past towards different opinions, by linking it to such factors as the cessation of the classical education and the rise of new Hanbalite movement. He concludes his paper by offering his solutions to the problems on the matter.

Key words: Differences of Opinions, Education of Islamic Studies, 'Ilm al-Ikhtilaf

Giriş

Ben ömrümün yarısından fazlasını İslam dinini incelemeye ve araştırmaya adadım. Bu kadar uzun bir zamanı, müntesibi olmadığı bir dini araştırmak için harcamak, dışarıdan biri için ilginç bir durum. İslam, herhangi birinin bütünüyle idrak edemeyeceği kadar geniştir ve (İslam dininde) bir insanın, İslam'ın muazzam manevi yollarından birini araştırarak hayatını harcamadan asla tam olarak anlayamayacağı kadar çok şey vardır: İslam hukuku, Tasavvuf (Sufism) ve Şiilik bunların aralarında en önemlileridir. Yine de ben, İslam'ın bazı yönlerini anlamak için harcadığım vaktin ve emeğin karşılığını güzel bir şekilde gördüm. Bu makalede genellikle ilgilendiğim bilimsel ayrıntıları bir kenara bırakarak uzun yıllardan beri kafamı kurcalayan daha büyük bazı meseleler üzerinde durmaya çalışacağım.

Sorular sormak ve cevapları hakkında ihtilafa düşmek, bana göre, İslami tecrübenin tam merkezinde yer alır. İlk inananlar -ve aynı derecede önemli olan ilk inanmayanlar- (Hz)

* Bu makale ilk olarak Nisan 2001'de, Pencil Üniversitesi, Lahor'da, Felsefe Bölümü sponsorluğunda İkbâl'i anma konferansı olarak ortaya konuldu. Başta o zamanki başkan Dr. Absar Ahmad olmak üzere meslektaşlarıma oradaki misafirperverliklerinden ötürü minnettarım. Bu seride öğretim üyelerinden Allame İkbâl düşüncesiyle ilgili bazı konularda genel bir üniversite izleyicisine karşı sunum yapmaları istendi (Yazarın notu).

** Prof. Dr., Indiana University Bloomington Department of Near Eastern Languages Cultures, jwalbrid@indiana.edu.

*** Dr. Arş. Gör. Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. abdurrahimbilik@trakya.edu.tr. Orcid Id: 0000-0001-5442-0455.

Bu çalışma "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve çalışmanın intihal içermediği tespit edilmiştir.

Atf: Walbridge, John. "Bir İslam Sanatı olarak soru sormak: İlmü'l-İhtilaf ve görüş ayrılıklarının kurumsallaşması". trc. Bilik, Abdurrahim, Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi / 3 (Nisan 2019): 135-148.

Peygamber'e sorularla geldiler. Kur'an'ın önemli bir kısmı ve hadislerin daha büyük bir kısmı bu sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır. (Hz) Peygamber'in vefatından sonra inananlar sorularıyla (Hz) Peygamber'i iyi tanıyanlara geldiler ve sonra ilk inanan nesilden aktarılan rivayetler hakkında ve İslam toplumunun teraküm etmiş dinî hikmeti hakkında bilgi sahibi olanlara geldiler. Ve şuan onlar hala bilgi sahibi olarak tanınan insanlara sorularıyla gelmeye devam etmektedirler.

William Chittick, 2000'in sonbaharında Pencap üniversitesinde İkbâl anısına verilen derste, O'nun *tahkik*, yani hakikati arama kavramını ele almıştı ve bunun ihmal edilen bir kavram olduğunu ve bu kavramın karşısında yer alan *taklit*, dinî meselelerde bir başkasının entelektüel otoritesini kabul etmek kavramına ise çok vurgu yapıldığına dikkat çekmişti. Profesör Chittick İslam mistisizmi (tasavvuf) hakkında büyük bir bilgindir ve kendisi de gayet mistik (sufi) bir kişiliktir. Ben yalnızca bir felsefe tarihçisiyim ve benim bu makaledeki hedefim daha mütevazı: Görüş ayrılıklarına İslamî yaklaşım, İslam âlimleri tarafından kullanılan ismi ile ilmu'l-ihtilaf hakkında bir şeyler anlamak. İslam toplumunda cevapsız soruların ve görüş ayrılıklarının rolü hakkındaki şaşırtıcı özelliklerin nasıl ilişkilendirilebildiğine (bu makalede) bir nebze ışık tutabilmeyi umuyorum.

Beni Şaşırtan Üç Olgü

Bu makalede üç olgü ve bunların her birinin İslam toplumundaki sorular ve görüş ayrılıklarının rolü ile ilişkilendirilme yolları hakkında konuşacağım ki bunların her biri beni şaşırtmıştır. Ben bunların hepsinin İslam dininin aynı temel özelliği, yani süregelen daimi görüş ayrılığına karşı müsamaha gösterilmesi ile bağlantılı olduğunu ve bunların en sonunda birbirini açıkladıklarını öne süreceğim. Şimdi bunları maddeler halinde sayacak daha sonra ise her birini daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

1. Müslüman âlimler, mesela Hukuk ekolleri, Kur'an metinleri, güvenilir hadis külliyatları ve benzerleri gibi sadece tek cevabın doğru olduğu gözükken meselelerde neden çeşitliliği desteklediler?
2. Müslümanlar neden ulema eğitimi için içerikten çok yönteme vurgu yapan bir öğretim programı benimsediler ki eğitim metodu olarak vurgu yapılan bu yorumlama yöntemlerini sadece sınırlı sayıda âlim pratikte kullanabilmektedir?
3. Neden Müslümanlar Orta Çağda din ve toplum ilişkisi hakkında fikir birliğini sağlamakta başarılı olmuşlarken bunu modern zamanlarda sağlamakta başarısız olmaktadır?

Çeşitliliği Kabul Etmek

İslam fitne konusundaki ilk ciddi krizle çok erken bir dönemde, Halife Osman'ın (35/656) öldürülmesinden hemen sonra yüzleşti. Müslümanlar ilk defa bir savaşta bir birleriyle mücadele içine girdiler ve yine ilk defa Hz. Peygamber'in vefatından sonra dini önderliğin tabiatı gibi can yakıcı bir konuyla karşı karşıya kaldılar. Sonraki fitneler bunu takip etti. Bu savaşların çoğu liderlik içindi, sık sık idaredeki yozlaşma protesto ediliyordu, fakat bunun yanında entelektüel fitneler de vardı. Erken dönem Müslümanları İslam hukukunun doğası ve içeriği, İslam'ın temel inançları, Kur'an metni, hangi hadislerin sahih kabul edileceği ve hangilerinin zayıf veya mevzu olarak addedilerek reddedileceği hakkında tartıştılar. Bu ihtilafların birçoğu bir kaç yüzyıl içinde - mutlak bir tarih belirlenecekse (505/1111), Gazzalî'nin vefat ettiği tarih gelinceye kadar - yerleşmişti. Bu zamana kadar, İslam dünyası içindeki dinî meselelerin çoğu hakkında genel

bir görüş birliği vardı. Ayrıntılar bizi ilgilendirmiyor, bizi ilgilendiren şey, aynı oranda geçerli olacak şekilde belirli bir alternatif çeşitliliğinin kabul edilmesi suretiyle sınırları belirlenmiş bir görüş ayrılığının üzerinde genellikle görüş birliğinin sağlanmış olmasıdır. Şimdi bazı örnekler üzerinden konuyu gözler önüne serelim.

Dört Mezheb

Bu tür kurumsallaşmış ihtilafın en önemli örneği, dört Sünnî fıkıh mezhebinin ve büyük ölçüde beşinci fıkıh mezhebi kabul edilebilecek İsnâaşeriyye (Twelver) Şii mezhebinin varlığıdır. Mezhepler arasında, - Şii'lik de dâhil olmak üzere-, çok büyük farklılıklar yoktur, fakat bunlar İslam'ın erken döneminde İslam hukukunun kaynakları ve yöntemleri hakkında derin ihtilaflar üzerine doğmuşlardır. Bu farklılıklar sorun olabilmektedir: Mesela Hanbeliler ve Hanefiler bir kızın velisinin izni olmaksızın evlenebilip evlenemeyeceği meselesi üzerine birbirinden farklı görüşlere sahiptirler. Bu, Pakistan'da zaman zaman problem olan bir meseledir. Bunun daha ötesinde, mezhepler sadece basit biçimde bir düşünce okulu olduklarını iddia etmezler; onlar İlahî hukuku Muhammed'e indiği şekliyle yansıttıklarını da iddia etmektedirler. Yine de, Gazali zamanında Müslümanlar, İslam hukukunun aynı oranda kabul edilebilir en az dört versiyonunun olduğu düşüncesini rahatlıkla kabul ediyor görünüyordular.

Kur'anın Yedi Kıraatı¹

Orta Çağ Müslüman âlimlerine göre Kur'an, birkaç satırdan birçok sayfaya kadar değişen bölümlerde Muhammed'e indirildi. Orta Çağda ve modern dönemde birçok âlim, (Hz) Peygamber'in vefatı sırasında bu vahiylerin bir araya getirilmesinin (cem') büyük bir ihtimalle tamamlanmadığı görüşündedir.² Bazı veya çoğu surelerin bugünkü halini (Hz) Peygamber'in elinde aldığı kesin gibi görünse de, vahyin tümünü bugünkü düzenine (Hz) Peygamber'in kendisinin getirmediğine dair çok fazla kanıt vardır. Meşhur bir rivayette Ebu Bekir döneminde Zeyd b. Sabit'in Kur'an'ı "hurma yapraklarından, yassı taşlardan ve insanların ezberlerinden"³ bir araya getirdiği bildirilir. (Hz) Peygamber'in bizzat kendisinin bazen vahiyleri vahiy kâtiplerine yazdırdığı bilinmektedir. En önemli erken dönem Müslümanları Kur'an'ın bazı kısımlarını ezberlemişti; bunlardan bazılarının kendi yazılı derlemelerine "mushaf"lar" sahip oldukları aktarılmaktadır. Sonuç olarak, (Hz) Peygamberin vefatından sonra insanların arasında birkaç mushaf bulunmaktaydı. Örnek olarak Ali'nin (40/660) surelerin kronolojik sıraya göre tertip edildiği bir Kur'an nüshasına sahip olduğu, (Hz) Peygamber'in bazı diğer sahabelerinde de surelerin farklı şekilde tertip edildiği nüshaların bulunduğu söylenir. Ayrıca bu çeşitli derlemelerin (collections) bazıları arasında bazı küçük ifade farklılıkları, bazıları arasında da daha büyük farklılıklar vardı.

Halife Osman endişe duymaya başladı. Çünkü Kur'an'ın doğru metninin hangisi olduğu hakkında anlaşmazlıklar başlamış ve Kur'an'ın kısımlarını ezberleyen (Hz) Peygamber'in sahabesinden birçoğu da savaşta öldürülmüştü. Bu olaylar, Kur'an'ın bazı kısımlarının kalıcı olarak kaybolma tehlikesini yaratıyordu. O, Kur'an'ın resmi olarak toplanmasını sağlamak üzere bir heyet görevlendirdi – toplanan bu metne "imam" adı verilmiştir- ve sonuçta ortaya

¹ Kuran'ın farklı okunuşları için bkz. Ahmad Ali al-İmam, *Variant Readings of the Quran: A Critical Study of Their Historical and Linguistic Origins* (Herndon, VA: International Institute of Islamic Thought, 1418/1998)

² Kuran'ın toplanmasıyla ilgili Müslüman bakışını genel olarak görmek için bkz. Muhammed Abd al-Azim ez-Zurqanî, *Menahil al-Irfan fi Ulum al-Qur'an*, II. Bölüm, Mekke, Makatabah Nazar al-Baz, 1417/1996, özellikle sayfa 200 ve devamı.

³ Muhammed ibn İsmail al-Bukharî, *Sahih al-Bukharî*, Kitab al-Fadail al-Qur'an, Bab Jam al-Qur'an.

çıkan bu mushafın nüshaları, büyük İslam şehirlerine gönderildi ve diğer mushafın ortadan kaldırılması emredildi. Bu, Orta Çağ İslamî anlatımına göre bugün elimizde bulunduğu şekliyle Kur'an'ın, Orta Çağ ibaresiyle - ma beyne'l-deffeyn "iki kapak arasında olan" – bize nasıl geldiği ile ilgili açıklamasıdır. Bu derleme, hemen hemen tüm Müslümanlar tarafından çabucak güvenilir ve otorite olarak kabul edilmiş görünüyor. Bugün Osman'a ait bu mushaf dışında bir mushafın varlığı bilinmiyor. Kimse Osman'ın tashih edilmiş metnine (rescension) ciddi bir itirazda bulunmadı. Bununla beraber VII. yüzyıl Arap yazısında modern Arap yazısının nokta ve hareketleri yoktu, bu yüzden ilk yüzyıllarda Kur'an'ın tam olarak nasıl okunması gerektiği konusunda ciddi bir anlaşmazlık vardı. Konuyla ilgili çalışmaların sonraları *ilmu'l-kiraat* "okumalar bilimi" olarak isimlendirilmeye başlandığı ve bir fiilin eril mi dişil mi olduğu, etken mi edilgen mi olduğu gibi genellikle anlamı etkilemeyen küçük hususlarla ilgili olan bu farklılıklardan hareketle ortaya çıkan yazılı metindeki bu problemler, ancak daha sonra icat edilen noktalama ve harekeleme işaretleri ile çözümlenebilmiştir. Bunun yanında Kur'an'ın indirildiği dil olan Arapça'nın özü hakkındaki bilimsel anlaşmazlığa dayanan Arapça'nın grameri ve telaffuzu üzerine bazı görüş ayrılıkları vardı. Örnek olarak belirli koşullar altında uzun A harfi nerelerde genizden okunacaktı. Bu tartışmalar, Arap dil ilimlerinin gelişmesini motive eden önemli faktörlerdi. Bütün bu meseleler, Orta Çağ *ulumu'l-Kur'an* ve *kiraat* eserlerinde ayrıntılı olarak ve ilmî tefsirlerde ki (ayetin anlamı hakkındaki) tartışmalar altında ayetin hangi kıraatle ilişkilendirildiği açıklanmaktadır, ele alınmıştır.

Kur'an'ın İslam'ın temeli olduğu göz önüne alındığında, Kur'an metni hakkındaki küçük anlaşmazlıklar bile potansiyel olarak çok tehlikeliydi. Bundan dolayı Osman'ın öncelikle neden resmi olarak Kur'an'ın bir araya getirilmesini emrettiği elbette anlaşılır olmaktadır. Sonunda Müslüman âlimler kayda değer bir anlaşma noktasına geldiler: Kur'an'ın yedi eşit *kiraati*, yedi *ahrufu* vardı, bunlardan her birinin iki farklı versiyonu vardı. Bundan başka diğer üç kıraat biraz daha az etkiliydi. Bu çeşitliliğin Allah'ın Müslümanlara rahmetinin bir işareti olduğu, tüm versiyonların otantik olduğu ve (Hz) Peygamber'in şu sözünden kaynaklandığı söylendi: "Cebrail bir harfe göre bana öğretirdi ve ben de öğrettiklerini ona tekrar ederdim. Sonra ben daha fazlasını istedim ve yedi harfe ulaşınca kadar o da bana daha fazlasını öğretti."⁴ Günümüzde Kur'an'ı tüm bu yedi kıraate göre okuyabilen Kur'an okuyucuları vardır.⁵

⁴ Al-Bukhari, Sahîh al-Bukhari, Kitab Fada'il al-Qur'an, Bab Unzila al-Qur'an 'ala Sab'at Ahruf.

⁵ Kuran'ın toplanması -cem'- ve yedi kıraatin detayları önemli tarihsel ihtilaf meseleleridir, verdiğim açıklamanın nerdeyse her bir noktası tartışılabilir ve tarihsel ve teolojik zeminlerde hem Orta Çağ hem de modern âlimler tarafından tartışılmıştır. Benim açıklamam çoğunlukla Orta Çağ Kuran ilimleri eserlerindeki cemu'l-Kuran açıklamalarına dayanmaktadır ki Suyuti'nin *el-İtkan fi Ulumi'l-Kuran* isimli eseri bunlar arasında en meşhurdur. Konuyla ilgili Batılı bilginlerin tarih açıklaması İslam Ansiklopedisi'nde "Kuran" maddesinde bulunmaktadır: "Batılı bilginler bu konuda birbirleriyle aynı fikirde olmamakla beraber, Kuran'ın nihai metninin kökenlerini Peygamber hayatında III./IX. yüzyılda bir yere dayandırmaktadır. Bununla beraber yaygın kanaat şöyledir: Kuran'ın nihai metninin ortaya çıkışı, Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın halifelik dönemlerinde Kuran'ın toplanmasıyla ilgili Orta Çağ açıklamalarında tasvir edildiğinden daha kademeli bir şekilde gerçekleşmiştir." Batılı bilginlerin çoğunun, tıpkı Müslüman meslektaşları gibi şuan sahip olduğumuz Kuran'ın orijinal Osman mushafından dikkate değer bir farkı olmadığına inandıklarını vurgulamak önemlidir.

Osman'ın mushafı tartışılabilir olsa da, yedi kıraatin tarihi hakkında çok az şüphe vardır. Bu kıraatler, çeşitli Kuran okuma okulları arasındaki karmaşık anlaşmazlıkları bir düzene sokmanın yolu olarak İbn Mücahid tarafından IV./X. yüzyılda popülerleştirildi. Daha sonraki yüzyıllarda, sadece birkaç okuma İslam dünyasının ortak kullanımındaydı. Mısır'da yaygın olan Asım kıraatinin Hafs rivayeti şeklindeki Kuranlar Mısır'da basıldığı zaman, bu kıraat İslam dünyasında baskın hale geldi ve diğer kıraatlerin yaygın olduğu bölgelerdeki âlimlerin itirazları olmadan diğer kıraatler kullanımdan kalktı. Bugün Müslümanların çoğu muhtemelen yedi ve on kıraatin varlığından habersizdir. On kıraatin tümünün kaydını tutma girişiminin ve bunun sonucunda ortaya çıkan ihtilafın ilginç bir açıklaması için bkz. Labib as-Said, *The Recited Koran: A History of the First Recorded Version*, terc. Bernard Weiss, M.A. Rauf ve Morroe Berger (Princeton: Darwin Press, 1975).

Altı Hadis Kitabı

İslam'ın ilk dönemlerinde hadislerin büyük bir oranının unutulduğu konusunda herkes görüş birliği içerisindeydi, fakat hangi hadislerin tam olarak güvenilir olduğu konusunda büyük bir görüş ayrılığı vardır. Erken dönem Müslüman âlimleri bu problemi çözmek için farklı yöntemler geliştirmiştir. Bir kez daha, bu âlimler ihtilaf üzerine görüş birliğine varmışlardır. İki hadis derlemesi en yüksek güvenilirliğe sahip iki eser olarak kabul edilmiştir, diğer dört hadis derlemesi de daha az derecede olmakla beraber güvenilir kabul edilmiştir. Şiiler ise kendi alternatif hadis kaynaklarına sahiptirler.

Şiilikte Taklit Mercii'

Muhtevası büyük oranda aynı olmakla beraber Şii hukuku Sünnî hukuktan biraz daha farklı işlemektedir. İmamın yokluğunda Şiiler hukukî meselelerde kendi içtihatlarına bırakılmışlardır ve her Şii –diğer Müslümanlar gibi- herhangi bir meselenin hükmünü belirlemek ve ona tabi olmak için gayretini göstermekle yükümlüdür. Şii toplumu, İslam hukukunu belirlemek üzere hukuk eğitimi alan küçük bir grup “–müçtehitler-“ ile böyle bir eğitimi almayan veya bu eğitimi almasına rağmen kullanmayı tercih etmeyen çoğunluğu teşkil eden “–mukallitler-“ şeklinde ikiye ayrılır. Şimdi, herhangi bir zamanda yüzlerce müçtehit olabilir fakat uygulamada bunların sadece çok az bir kısmı başkaları için hukuki kurallar ortaya koyar. Her mukallit, ihtiyaç duyduğu hukuki tavsiye için müçtehitlerin en yetkinini arama yükümlülüğü altındadır. Önemli sayıda mukallit tarafından takip edilen kişiye “*merciu't-taklid* (taklit mercii)”, bazen tercüme edildiği şekliyle “örnek alınacak kaynak” denilir. Şimdi konumuza dönelim: Şiiler bu kadar çok sayıda merci'lerin olabileceği gerçeğinden rahatsız değillerdir ve bireysel olarak bir inanan bunlardan seçtiği herhangi birini takip edebilir. Örnek olarak İran hükümeti merci' olarak Ayetullah Humeynî'nin benimsenmesi için baskı yaptı fakat dindar İranlıların Irak'ta yaşayan merci'leri veya İran'da tutuklu olan Ayetullah Muntazar gibi herhangi bir merci'yi takip etmelerine engel olamadı.

Farklı disiplinlerde karşıt sonuçlar:

XIII. yüzyıl İran âlimlerinden Kutbuddin Mahmud b. Mesud el-Şirazî (710/1311) hakkında bir kitap ve birkaç makale yazdım. Daha sonra meşhur olduğu şekliyle bu âlim, hem aklı hem naklî alanlarına dair birçok disiplinde yazmıştır. Bir filozof, bir bilim insanı ve büyük bir âlim olmasına karşın O, bu disiplinlerden her birini, bunlara dair çalışmalarından elde ettiği sonuçlarını birbiriyle uyumlu hale getirmeden veya onları daha geniş tek bir entelektüel çerçeveye oturtmadan, müstakil olarak yürütmekten oldukça memnun görünmektedir. Örnek olarak, (Şirazî) hayatının sonuna doğru *Gurretu'l-tac* “İnci Taç” isimli bilimler üzerine geniş bir araştırma kaleme aldı. Bu çalışmanın büyük bir kısmını İslam felsefe geleneğinde bilim ve matematik araştırması oluşturuyordu. Daha sonra Ahlak ve Siyaset Bilimi, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf konularını işlediği uzun bir ek bölüm ekledi. Bu çalışma kâinatın doğası hakkında kapsamlı ve birbiriyle uyumsuz üç açıklama içeriyordu: Bunlardan biri, İbn Sina (428/1037) ve Sühreverdi'yi (578/1191) takiben felsefi anlayıştı; bir diğeri Fahrettin er-Razî'yi (606/1210) takiben atomcu anlayıştı; bir diğeri ise Muhyiddin İbn Arabî'nin (638/1240) vahdetu'l-vücut geleneğini takiben monistik anlayıştı. Orada iki politik açıklama vardı. Bunlardan biri şahlık literatürünün yansıması olan İran'ın pratik geleneğine dayanıyordu, diğeri Ebu Nasr el-Farabî'nin (339/950) çalışmalarına dayanan Platoncu yaklaşımdı. O, hakikati farklı yöntemler

kullanarak takip etmenin farklı sonuçlar doğurmasının doğal olduğu şeklinde yalın bir düşünceye sahip görünmektedir.

Gazalî düşüncesiyle ilgili çalışma benzer zorluklarla karşılaştı. Onun farklı disiplinlerdeki çalışmaları, neredeyse farklı insanlar tarafından kaleme alınmış görünmektedir. (Gazalî'nin) Mistik metafizik üzerine *Mişaktu'l-envar*⁶ isimli çalışması (gerçekten ona ait olup olmadığı) sorgulandı, çünkü oradaki görüşler Gazalî'nin diğer çalışmalarında bulunmuyordu. Aynı şekilde (Gazalî'nin) mantık, felsefe ve teoloji üzerine eleştirilerinde de uyuşmazlıklar vardır. Öyleyse gerçek Gazalî hangisi? Görünen o ki, hepsi.

Daha fazla örnek de verebilirim, ancak amaçlarımız doğrultusunda bu kadarı yeterli. Mesele şu ki, Orta Çağ Müslümanları, bizim yalnızca tek doğru versiyonu olduğunu düşünebileceğimiz şeylerin eşit derecede güvenilir versiyonları olduğunu kabul etmekten memnundur: Mesela İslam hukuku, Kur'an metinleri, güvenilir hadis derlemeleri, hatta gerçeğin doğası hakkındaki açıklamalar buna örnektir. Bu ilke liderlik konuduna da uygulanmıştır. Avrupa'da, teoride her zaman herhangi bir siyasi pozisyon için tek bir hak sahibi vardır, mesela İskoçya için sadece tek bir hak sahibi kral vardır. İslam'da, Şiiiler dışında, durum böyle değildir. İslam'da yöneticiler ve özellikle yöneticilere yönelik dini yükümlülükler vardır fakat fiili olarak yönetici olmadan önce hiç kimse yöneticilik konusunda hak sahibi olarak belirli değildir.

Dini gerçeklik konusunda eşit derecede otorite sahibi alternatifleri tolere etme isteği, dikkate değer bir olgudur.

İçerik Yerine Yöntem Eğitimi

Ders-i nizamî, Güney Asya'daki Müslümanlar tarafından iyi bilinen bir kavramdır. Bu, on sekizinci yüzyıl Hintli Müslüman âlimi Nizamü'd-din el-Sihalvî (1161/1748) tarafından tasarlanan müfredatın adıdır. Bu, on üçüncü yüzyıla kadar uzanan İslamî bir müfredatın modellerine dayandığından, onun bir icadı değildir. Nizamuddin'in müfredatı, diyalektik beceriyi vurgulamaktaydı. Öğrenciden; geleneksel mantık, Arap dili grameri ve retorik öğrenebilmesi için çok zaman harcaması bekleniyordu. Eğitim, öğrencinin bir dizi şerh ve haşiyeyi de kullanabileceği ve çok iyi ezberleyebileceği muhtasar kitaplara dayandırılmıştı. Dersler, metinlerdeki zor ifade ve anlamların ayrıntılı bir şekilde açığa çıkartılmasından ibaretti; öğrenciler ve öğretmenler bu zor ifade ve anlamları ortaya koymak ve çözmek üzere yarışıyorlardı. Bu eğitim formu, Orta Çağ Avrupa üniversitelerindeki eğitim gibi, sınırlı olmasına rağmen oldukça sıkı ve zahmetliydi. Bu eğitimin en dikkat çekici özelliği, görece daha az din çalışması içermesiydi: İslam hukuku, Kur'an tefsiri ve Hadis oldukça ihmal edilmişti. Bu son özellik, XIX. ve XX. yüzyıldaki Müslüman reformcular tarafından çokça eleştirildi, dolayısıyla sonuç olarak *Ders-i Nizamî*, kısmen yeni müfredat tarafından gölgede bırakıldı, tıpkı *Diyobend*'de olduğu gibi dini metinlere daha fazla vurgu yapıp mantık metinleri ise daha az vurgulandı.

Peki, Müslümanlar böyle bir müfredatı neden benimsemeliydi? Bu, Hindistan'daki bazı tarihsel gelişim kazaları nedeniyle değildi, zira çok benzer bir müfredat İslam dünyasının çoğunda daha erken dönemlerde kullanılmıştı ve İran'ın Kum şehri gibi bazı yerlerde kullanılmaya hala devam etmektedir. Şimdilik sadece şu kadarını söyleyeceğim ki *Ders-i Nizamî* müfredatının temel amacı, öğrencilere derin bir mantık bilgisi, dilin iç işleyişi ve retorik bilgisi aracılığıyla metinleri nasıl anlayacaklarını öğretmektir. Bu eğitim, kutsal metinleri

⁶ İngilizce çevirisi için bkz. W.H.T. Gairdner, *The Niche for Lighth* (London: 1924).

öğrencilere öğretmeye veya bu metinlerin ne anlama geldiklerini öğrencilere anlatmaya odaklanmamıştı. *Ders-i Nizamî* ve benzerlerinin, Şiiilerin ve Sünnilerin dört mezhebinin herhangi birinin eşit derecede öğrenimde kullanabilecekleri şekilde İslam ümmetinin ortak (pan-Islamic) müfredatı olabilme meziyeti vardı. Böylece Sünni medreselerde mantık ve hatta kelim üzerine Şii metinleri öğretildi.

Modern Zamanlarda Görüş Birliğine Ulaşmadaki Başarısızlık

XXI. yüzyılın başlarında İslam dünyasının durumuna bakan bir gözlemci, cevaplanmamış soruların, fiili anlaşmazlıkların ve anlaşma çabalarının ne kadar farklı bir rol oynadığı konusunda şaşkına dönmektedir. Benim buradaki ilgim özellikle İslam ve İslam'ın geleceği ile ilgilenen bireyler ve gruplara, hissi olarak veya entelektüel olarak İslam ile meşgul olanlara ve İslam'ın karşılaştığı sorunların çözümünün aynı zamanda İslamî toplulukların karşılaştığı sorunların da çözümü olduğuna inananlardır. Başka bir deyişle İslam'ı – ya da en azından doğru bir şekilde anlaşılabilir ve doğru bir şekilde uygulanan İslam'ı – İslam toplumlarının çaresi olarak görenlerdir.

Böyle bir formülasyon, devrimci İran, Afganistan'daki Taliban, İslamî bir hukuk, politika veya ekonomik sistemine çağırıcılar ve İslamî modernistlere kadar çok çeşitli görüşlere dayanır. Cevap, İslam'ı hal-i hazırda uygulandığı şekli olarak gören veya İslam'ı ve dini genel olarak ilerlemenin önünde bir engel olarak görenler açısından olumsuz olabilir. Arap Baas'çıları ve birçok Filistinli grup gibi, uyum sağlamada seküler olan ve İslam'ı sadece kendi kültürlerinin bir özelliği olarak gören politik gruplar olduğu için bu, her görüş sahibini kapsamamaktadır. Yine de, İslam dünyasındaki en anlayışlı insanlar muhtemelen İslam'ın bir şekilde kendi ülkelerindeki politik, ekonomik ve sosyal geleceğinin merkezinde olduğuna inanmış kimselerdir. Onların neden böyle düşünmeleri gerektiğini anlamak gayet kolaydır. İslam dini, tarihte İslam toplumlarının yükselişinin doğrudan nedeniydi, bu sebeple bir şeyler ters gittiğinde Müslümanların açıklamalar ve çözümler için İslam'a bakmaları gayet doğaldır. Bununla birlikte, gözlemcinin bir şeylerin değiştiğini fark etmemesi mümkün değildir. Orta Çağlarda, görüş ayrılıklarının kurumsallaşmasına dair İslamî kabul, İslam toplumunun yapısı ve fonksiyonu hakkında genel bir ittifak dâhilinde gerçekleşmiştir. Çağdaş İslam dünyasında, görüş ayrılıklarının kapsamı çok daha geniştir ve hangi görüş ayrılıklarına nereye kadar müsamaha gösterileceği konusunda bile ittifak yoktur. Her zaman yaptığım gibi yine örnek olarak Pakistan'ı göstereceğim, çünkü orada benim ele aldığım konuların açıkça görülebileceği birçok aşırı durum var. Örnek olarak, (Pakistan'da) modern öncesi dönemde diğer mezheplerin tanınması ve Şiiiliğin fiili olarak kabul edilmesi üzerine gerçekleşen ulema ittifakı sayesinde birçok görüş ayrılıklarının kurumsallaşmış olmasına rağmen, müsamahaya karşı güçlü veya en azından yüksek sesler var. Bu kurumsallaşmış ihtilaf kültürüne karşı tolerans ve bilinç giderek alttan alta kaybolmaktadır. Bu meselelerin ötesinde daha büyük bir mesele var: İslamî veya değil, kültürün meşruiyetinin kapsamı, evrensel İslamî normlardan üretilmemiştir.

Bazı somut örnekleri ele alalım. Pakistan İslamî ders kitapları genellikle dört hukuk okulunun varlığından veya aslında İslam hukukunun üretildiği kompleks ve deneysel yönteminden söz etmemektedir. Bunun yerine onlar gelişimini tamamlamış ve sahabe'nin açıklamalarından standartlaştırılmış bir yasal sistemi anlatmaktadırlar. Bu tür ders kitaplarından öğrencilere, İslam hukuku ile ilgili meselelerde görüş ayrılıklarının ancak sapkınlıktan kaynaklandığı öğretilmektedir. Aynı şekilde İslam ile ilgili kitaplar genellikle kanun ağırlıklıdır ve Sünnilik ile uyumludur ve İslam'ın diğer gelenekleri hakkında söyledikleri çok az şey vardır: Şiiilik ve Şiiiliğin ortaya çıkmasına neden olan İslam'ın erken döneminin büyük meseleleri ve

hatta Pakistan’da baskın manevi gelenek olan Tasavvuf (Sufizm) bile görmezden gelinmektedir.

Daha genel bir örnek, İslam hukukunu devletin temel yasası olarak kabul etme çabasıdır. Tahmin edilebileceği üzere bu, İslam’ın Orta Çağlarında var olan bir durumun yeniden hayata geçirilmesi değildir. Elbette (Hz) Peygamber ve Raşid Halifeler döneminde İslam hukukunun erken bir formu yürürlükteydi fakat İslam hukukunun tamamıyla gelişmiş formu ancak hicri II. ve III. / miladi VIII. ve IX. yüzyıllarda ortaya çıktı. Bu hukuk, çeşitli sebeplerden ötürü neredeyse hiçbir zaman devletin temel yasası olmadı. Çok az sayıdaki yönetici hukuk sisteminin idaresini tamamen ulemanın eline bırakmaya istekli olmuştur, aynı şekilde ulema da kendi hukuki otoritelerini dindarlıkları son derece şüpheli olan yöneticilere bırakmaya istekli değildi. İslam hukukunun büyük bir kısmı, devletle ilgili olmayan dini uygulamalar ile ilgiliydi ve geri kalanların çoğu da alış veriş ve evlilik gibi bireyler arasındaki rızaya bağlı sözleşmeleri düzenleyen yasalardı. Devletle yakından ilgili olan birçok hukuk alanı, özellikle de ceza hukuku, İslam hukukunda çok az ele alınmıştır. İslam dünyasının her bölgesinde, çoğunlukla İslam öncesine dayanan ve genellikle farklı şekillerde olan örfi hukuk vardı. Dindar âlimler her ne istemiş olursa olsun, vergi ve ev sahibi-kiracı ilişkileri gibi hayatın önemli alanları, İslam hukuku ile değil, örfi hukuk ile yönetiliyordu. Son olarak, bir hukuk ekolünün devlet tarafından zorla uygulamaya konulması, ulemanın vicdanını ve diğer hukuk ekollerinin takipçilerini yaralardı.

Doğal olarak, dindar bir yönetici, tıpkı diğer vicdan sahibi inananlar gibi, İslamî normalara uygun hareket etmeye çalışacaktı ve vicdanı İslami hassasiyetlerle çok fazla ilgili olmayan bir yönetici bile gereksiz yere dini hassasiyetleri incitmemeye çalışacaktı. Yine de devlet kendi gereksinimlerini takip etti ve kendi hukukunu yürürlüğe koydu. Sonuç olarak, İslam hukukunu devlet hukuku olarak belirleme girişimleri çok nadirdi ve genellikle çok başarılı veya uzun ömürlü değildi. Örnek olarak XVIII. yüzyılda İngilizlerin Bengal’de Hanefi hukuku üzerine dayanan bir hukuk sistemi uygulamaya çalışmaları gösterilebilir ki bu sistem modern Pakistan hukuk sisteminin asıl kaynağıdır. Hem İngiliz Bengal’inde hem de Pakistan’da, devlet hukukunu İslam hukukuna dayandırma yönündeki iyi niyetli girişimler, Osmanlı Türkiye’sinde olduğu gibi, İslam hukukunun muhtevası hakkındaki görüş ayrılıklarına ve devlet hukuk sistemlerinin kendi iç mantıklarına göre evrilme eğilimlerine ters düştü ki Osmanlı Türkiye’si muhtemelen İslam hukukunun tüm hukuk sisteminin temeli olarak kullanılmasının en başarılı örneği idi.

Doğrudan klasik eserlerdeki İslam anlayışından kaynaklanmayan kültürün rolü, İslam dünyasındaki ihtilafın en büyük kaynağıdır. Burada Batı ve küresel kültürün meydan okumasından değil, İslam topraklarının yerel kültüründen söz ediyorum. Bunun klasik örneği İran’dır ki orada iki ayrı kültür geleneği on iki yüzyıl boyunca bir arada yaşamıştır. Söz konusu iki ayrı kültür; temeli dini ve evrensel olan İslam kültürü ile Pers dilinde ve İran monarşisinin milliyetçi geleneklerinde vücut bulan İran kültürüdür. Bu iki gelenek birbirinden çok farklıdır ve bazen verimli olan bazen de yıkıcı olan bir gerilim içerisinde her zaman bir arada yaşamıştır. Yerel kültürün kendisini İslam ile hiçbir ilgisi olmayan şekillerde ifade edebileceği tüm İslam ülkelerinde benzer durumlar vardır. Örnek olarak Lahor’un “uçurtma uçurma” bayramının kökeni muhtemelen Hindu olmasına rağmen şimdi tamamen seküler bir bayramdır. Yerel İslami kültürel özellikleri ortaya çıkaracak şekilde, yerel kültür, dini bir biçim de alabilir. Mesela Pencap ve Sind’deki Sufi türbe kültürü veya Afganistan, Kuzey-Batı Sınır Bölgesi ve Belucistan kabile halkları tarafından kadınlara katı ayırıcılığın uygulaması örnek verilebilir.

Bu meselelere geri döneceğim, fakat şu an sadece İslam toplumunu canlandırmak için İslam'ı bir araç olarak kullanma girişimlerinin temel meseleleri daha tartışmalı hale getirdiğini söyleyeyim.

Görüş Ayrılıklarına Klasik İslami Yaklaşım

İslam, birlik ve hukuk dinidir. Burada şunları açıklamaya çalışacağım: Orta Çağ Müslümanları görüş ayrılıklarıyla nasıl başa çıkacakları konusunda nasıl fikir birliğine vardılar, bu fikir birliğini yansıtan bir eğitim sistemini nasıl oluşturdular ve mevcut İslami meseleleri, Orta Çağ İslami ihtilaf anlayışı ışığında biz nasıl anlayabiliriz. Müslümanlar, insan olmaları hasebiyle, (Hz) Peygamber döneminde bile birbirlerinden farklı görüşlere sahip olmuşlardır, fakat o kutlu günlerde görüş ayrılığı ilmi bir problem oluşturmamıştır çünkü meseleler, onları çözecek olan (Hz) Peygamber'e kolaylıkla iletilebilmektedir. İki asır boyunca veya (Hz) Peygamber'in vefatından sonra farklı hukuk okulları ortaya çıkıncaya kadar görüş ayrılığı sorunu ciddi bir ilmi sorun değildi. Bundan önce de ünlü Müslüman âlimler arasında elbette görüş ayrılıkları vardı, fakat meseleler yalnızca bir tarafın haklı olabileceği, diğerlerinin ise hatalı olması gerektiği varsayımı üzerine, başka bir deyişe bu gibi görüş ayrılıklarının doğası üzerine sorular sormadan tartışılmıştı. Yavaş yavaş olsa da, makul düşünen âlimler, İslam'ın, samimi görüş ayrılıklarının olabileceği hususlar aracılığıyla hukukun hassas noktaları üzerinden bölünme riskiyle karşı karşıya geldiklerini fark ettiler. İstemeyerek de olsa, hukuk meselelerindeki ve diğer konulardaki görüş ayrılığının İslam'ın kalıcı bir özelliği olacağını kabullendiler.

Görüş ayrılıklarına karşı bu müsamaha bir hadis ile açıklanır: “Allah'ın kitabında size ne gelmişse onu yapın, onu yapmamaya bahane yoktur. Allah'ın kitabında yoksa o zaman benim sünnetimi takip edin. Benden gelen bir sünnet yoksa o zaman arkadaşlarımla söylediklerini takip edin, çünkü arkadaşlarımla gökteki yıldızlar gibidirler, bu yüzden onlardan ne alırsanız alın, size yol gösterici olacaktır. Arkadaşlarımla ihtilafı size rahmettir.”⁷ Bu hadis bana, Kur'an metinlerinin çeşitliliğini haklı çıkartan benzer hadisler gibi uydurma gibi geliyor. Fakat bu hadis, uydurma olduğu kesin olan hadisler gibi yine de değerlidir. Çünkü birinin, (Hz) Peygamber sözü şeklinde ortaya koyabilecek kadar güçlü hissettiği hukuki veya teolojik bir durumu yansıtmaktadır.

Uydurma hadis hukuki olarak kesinlik ifade edemeyebilir ama icma kesinlik ifade eder ve gerek dört mezhebin gerekse mezhep içindeki farklı görüşlerin meşru olduğu konusunda hızlıca icma oluşmuştur. Şii ve Sünni âlimler arasında çok fazla ilmi bağlantı olmamasına rağmen, pratikte İsnâeşeriyye Şii hukukunun da kabul edilmesi yönünde bir eğilim vardı. Bir mezhebin âlimlerinin başka bir mezhebin eserleri hakkında çalışmaları ve yorum yapmaları oldukça yaygındı. Bazen sürtüşme olurdu fakat âlimler diğer mezheplerin âlimlerinin İslami meşruiyetini çok nadir sorgularlardı. Bu şekilde kalıcı görüş ayrılıklarını kabul etme yaklaşımı daha sonra diğer İslami bilim ve düşünce alanlarında da kullanıldı.

Çeşitliliğe bu şekilde müsamaha gösterilmesini sağlayan iki sebep var gibi görünmektedir. Bir yandan, Müslümanlar birliğe büyük önem vermektedirler. Müslümanlar tek bir ümmettir ve hiçbir Müslüman bu birliğin açıkça dağılması durumunda tam anlamıyla huzurlu olamamaktadır. İslam toplumu, sadece bir asır boyunca politik olarak birleşmiş olmasına rağmen o birliğin yeniden canlandırılması hala reel politik öneme sahiptir; (Mesela)

⁷ Jalal al-Din al-Suyutî, *İkhtilaf al-Madhahib*, Editör: Abd al-Qayyum b. Muhammed Shafi al-Bastawî (Cairo: Dar al-I'tisam, 1989), 19-20.

İslam Konferansı Örgütü'nün Hristiyan veya Budist versiyonu yoktur. Ayrıca, Müslüman âlimler ihtilafı çözenin yolu olarak hizipleşmenin kullanılmasından rahatsızlık duymaktadır. Diğer taraftan, İslam dininin doğası, görüş ayrılığını hayatın devam eden bir gerçeği kılmıştır. İslam bir hukuk dinidir; prensip olarak, insanın her olası davranışı bilinen beş hukuki kabul veya kınama kategorisinden birine girmektedir. Dahası, (Hz) Peygamber'in vefatından sonra (teşri' faaliyeti açısından) hukuk(un açıkça beyanı) son bulmuş; gelecekteki tüm hukuki sorunlar, yanılma ihtimali olan insan aklının Kur'an'dan ve (Hz) Peygamber'in ve sahabelerinin sözleri ve fiillerinin aktarıldığı rivayetlerin kalanlarından çıkardıkları ile cevaplanmak zorunda kalınmıştır. Bu şartlar altında haklı görüş ayrılıkları kaçınılmazdı. İslam âlimleri, (Hz) Peygamber'in hayatında ortaya çıkmamış meselelerle ilgili (Hz) Peygamber olsa ne söylerdi şeklindeki meseleyle sürekli karşı karşıya geldiler. Böylesine bir problemin en temel noktası elbette (Hz) Peygamber'in ne yapacağına dair böylesi görüş ayrılıklarının nasıl çözüleceğiydi.

Apaçık şekilde, birçok kişi bazı görüş ayrılıklarının karşı görüş sahibinin imanının meşruiyetini sorgulamak için yeterli olduğunu düşünüyordu –özgür irade ve kader sorunu böyle bir meseleydi- fakat aynı derecede apaçık şekilde, bir (âlim) başka bir âlimi akit hukuku konusundaki bazı ayrıntılarda farklı görüş bildirdiği için imansızlıkla itham edemezdi. Ve böylelikle İslami uzlaşma karakteristik olarak ortaya çıktı. İslam hukuku düşünce alanı haline geldi. İnanan biri, ya kendi başına derinlemesine çalışarak ya da kendisi için böyle bir çalışmayı yapan herhangi birinin verdiği en iyi hükmü takip ederek, hukuku belirlemek ve uygulamak için samimi bir çaba göstermek zorundaydı. Şayet hata yapmış olsa Tanrı onun iyi niyetini sevaplandırır, doğru hükme ulaşmış ve uygulamışsa iyi niyetine ek olarak daha fazla sevap alırdı. Böylece, VII./XII. yüzyılda çeşitli İslam ilimleri nihai şekillerine büründü ki burada kurumsallaşmış ihtilaf ve çeşitlilik merkezde yer almaktaydı.

İslam ilimlerinin temel içeriği son bin yılda çok az değişmiş olsa da, hicri XIII. ve XIV. yüzyıllar, bu ilimlerin anlaşılma yöntemi üzerinde iki büyük etkiye şahit oldu: Biçimsel mantık ve İbn Arabî'nin *vahdetü'l-vücut* teorisi. Sonraki yüzyıllarda çalışılan ve İslam dünyasında *Ders-i Nizami* ve benzerlerinde doruğa çıkan İslam ilimlerinin yöntemini belirleyen mantıktı. Yunan mantığı ve felsefesi, İslam dünyasına çok geç ulaşmış olduğu ve İslam ilimlerini şekillendirmede dolaylı bir rolden daha fazlasına sahip olduğu için uzun süre tartışmalı kalmıştır. Gazali, mantığı kendi hukuk teorisine sistemli olarak dâhil eden ilk önemli İslam âlimi gibi görünmektedir. O, kendi fıkıh usulü eserine giriş olarak bir mantık özeti ekledi. Gazali bunu yapan az sayıdaki isimlerden biridir, çünkü din bilimleri öğrencileri tarafından yapılan yaygın mantık çalışması böylesi giriş bölümlerini gereksiz kılıyordu.

Mantığın medrese müfredatının ortasına yerleşmesine, İslami düşüncenin temellerini yeniden inceleme arzusu eşlik ediyor gibi görünmektedir. Bu değişimin en çarpıcı tezahürü teoloji bilimi yani Kelam ilmidir. Kelam, konuşma veya delil anlamına gelir ve özgür irade, kader ve İmamet gibi belli tartışmalı meseleler ve itikat üzerine erken İslami tartışmalarla başlar. İlk metinler belirli ihtilafli konuların tartışılmasından oluşmaktaydı; yazar kendi görüşünü Kur'an ve hadislerden deliller ve sağduyulu argümanlarla desteklerdi. Düzenlemeleri ve argüman yöntemleri giderek daha sistematik ve karmaşık hale gelse de, birkaç yüzyıl boyunca Kelam metinleri ihtilafli inanç konularının tartışıldığı eserler olarak kaldı. Kelamcılar kendi bilimlerini şöyle tanımlamışlardır: "*Kanıtlar sunarak ve şüpheleri gidererek dini doktrinler kurmanın mümkün olduğu bilim. İlk âlimlere göre bu ilmin konusu Tanrının yüce varlığı ve özellikleridir.*"⁸ Kelamcıların entelektüel rakipleri olan filozoflar Kelamı şöyle

⁸ Ahmad ibn Mustafa Tashkubrazadeh, *Miftahu al-Saadah*, (Hyderabad: Dairatu al-Maarifu al-Numaniyyah, 1328), 2: 19.

tanımlamışlardır: “*Dini inançlar için diyalektik veya retorik argümanlar sunan fakat bilimsel kesinlik sağlamayan diyalektik disiplin.*”

Sonra 1300 civarında Kelam’ın doğası kökten değişti. Kelamın konusu artık böyle inançlar değil, dini inançların nasıl bilinebileceğiydi. Kelamcılar eserlerindeki alanların çoğunu karmaşık mantık tartışmaları, bilgi felsefesi ve metafizik tartışmalarına tahsis etmeye başladılar, dini inanç hakkındaki aktüel tartışmaları ise eserlerin sonuna, gerçekten kısa olan semiyat -duyulan şeyler- kısımlarına sürdüler. Kelam’ın ana konusu teolojinin kendisi değil yöntemi haline geldi. Müfredatın diğer yerlerinde de benzer şeyler yaşanıyordu; Kur’an, Hadis ve İslam hukukuna daha az yer vermek pahasına, mantık, Arapça gramer, retorik ve fıkıh usulü müfredatın ana dersleri haline geliyordu.

Bildiğim kadarıyla zamanın İslam âlimleri bu değişimin sebeplerini açıklamamaktadır. Benzer bir şey aynı zamanda kısmen Avrupa’da da oldu. Bu biraz Yunan felsefesinin yeniden keşfedilmesinin entelektüel heyecanı nedeniyle, biraz da üniversite otoritelerinin, Orta Çağ Hristiyanlığının temel entelektüel disiplini olan teolojiyi öğrencilere çalıştırmak istememeleri nedeniyleydi. Belki İslam dünyasında da benzer güçler iş başındaydı. İslam hukuku, Kur’an tefsiri, Hadis ve benzerleri olgunlaşmış disiplinlerdi; oysa mantık, yeni retorik ve felsefeyi bu ilimlerin kaynaklarına uygulamak yeni ve heyecan verici bir araştırma alanıydı. Ancak bu, mantık, diyalektik ve dilin derinlemesine çalışılmasının merkezde olduğu *Ders-i Nizamî* gibi müfredatların uzun süreli popülerliğini açıklamamaktadır.

İslam hukuku ve inancının içeriği üzerine İslami araştırma yöntemlerini vurgulayan bir müfredatın benimsenmesinin bilinçli sebepleri her ne olursa olsun, gerçek şu ki bu müfredat İslam’ın kendisini bulduğu duruma uymaktadır. Hiçbir din âlimi, Tanrı tarafından Muhammed’e indirilen gerçek ve tek bir şeriat olduğundan şüphe edemezdi, fakat bizim bilgimiz kusursuz değildir. Fıkıh, gücü; derin bir dil, mantık ve dayandığı metinlerin anlayışından ve onlarca kuşak âlimin birlikte binlerce delil parçalarını sabırla tartma ve birleştirme çabalarından gelen hassas bir sonuç çıkarma ağıdır. Mantık ve dilbilimin diyalektik olarak çalışıldığı bir eğitim öğrencinin aklını keskinleştirebilir, fakat bu eğitim öğrenciye kutsal Tanrının iradesini aramayı öğrettiği gibi aynı zamanda tevazuyu da öğretmiştir. Bu şartlar altında samimi görüş ayrılıkları kaçınılmazdır ve bu bize Tanrının ayrıcalıklı avukatları olmadığını O’nun önünde sadece kul olduğumuzu göstermektedir.

Şu da belirtmeli ki, yaklaşık olarak aynı zamanda İslam dünyasını, görüş ayrılıklarının çok daha fazla radikal bir yorumu, İbn Arabî’nin vahdetü’l-vücut teorisi sardı. Bunu ayrıntılı olarak ele almamız bizi ana konudan çok uzaklaştırır, fakat İbn Arabî bütün varlıkların Tanrının bir yönünün tezahürü olduğunu savundu. İnsan, diğer canlıların aksine, Tanrıya doğru ilerleyebilir fakat az sayıdaki evliya ve peygamberler dışında bizler kaçınılmaz olarak Tanrıyı sınırlı ve kendine özgü bir perspektiften görmekteyiz ki bu, bir şekilde bizim Tanrıyı anlamada kendi özel yolumuzdur. Bu perspektiflerde gerçekte herhangi bir doğruluk veya yanlışlık söz konusu değildir, sadece değişen derecelerde eksiklik ve bütünlük vardır. Bu nedenle, tasavvuf ehli (sufis) insanların farklı mizaçlarına dayalı olarak değişen ruhsal yolların meşruiyetini daima kabul etmişlerdir.

Tekrarlamak gerekirse; Orta Çağ Müslümanları, belirli sınırlar dâhilinde çeşitliliğe ve görüş ayrılığına sistematik bir şekilde müsamaha göstermeleri sayesinde dini birliği koruyabilmişlerdir. Bu müsamaha, İslam bilimlerinin diğer alanlarında görüş ayrılıklarının kapsamının yanı sıra, her büyük hukuk okulunun bu belirsizliği samimiyetle anlamalarına dayanıyordu. Sonunda, bu görüş ayrılıklarının dayanaklarını anlamak, İslami eğitimin temel konusu haline geldi. İslam hukukunun devleti etkilediği fakat genellikle devlet tarafından

yürürlüğe konulmadığı gerçeği, bu durumun bireysel âlimlerin inançlarını ihlal etmeksizin ve böylelikle bölünmeye yol açmaksızın devam etmesine izin verdi. Seyahatin yavaş ve Müslümanların birbirlerinden uzak olmaları gerçeği, özellikle yerel geleneklere müsamaha gösterildiği için, bu müsamahanın sürdürülmesini daha da kolaylaştırdı.

Çağdaş İslam Dünyasında Görüş Ayrılıkları

Geçtiğimiz yüzyılda, Müslümanlar arasındaki görüş ayrılıklarını ele almanın eski yöntemleri açıkça bozuldu. Eski anlaşmazlıklar yeni bir coşku ve şiddetle yeniden ortaya çıktı ve bunun yanında yeni tür görüş ayrılıkları da ortaya çıktı. Bu gerçek hakkında bazı açıklamalar yapacağım ve yeni bir çözümün gelebileceği bazı önerilerde bulunarak bitireceğim.⁹

Geleneksel Eğitimin Dağılması

Sömürgecilik, modernleşme ve sekülerizm İslami eğitim sistemine büyük zarar verdi. Modern devletler, sömürgeci veya değil fark etmeksizin, İslami eğitimi destekleyen geleneksel kaynakları ilga ettiler. İleride “ulema” olabilecek yetenekli öğrenciler, daha kazançlı kariyerler aramak için modern okullara ve üniversitelere gittiler. Birçok yerde medreselerin kapanması veya çok zor zamanlardan geçmesi nedeniyle geleneksel eğitim dağıldı. Bazı yerlerde, Endonezya’da olduğu gibi, İslami eğitim toplumdaki diğer güçler tarafından belirlendi, devlet ideolojisini Arapçadan daha iyi bilen devletin din görevlilerini yetiştirmek için “İslam enstitüleri” kuruldu. Görebildiğim kadarıyla, sadece İran, Irak, Hindistan ve Mısır İslami eğitim ve biliminin güçlü ve devam edegelen geleneğini korumayı başardı.

Eğitimli Halkın Rolü

Muhtemelen, (bu çağda) İslam dünyasında tarihte hiç olmadığı kadar fazla okuryazar insan vardır ve başlıca İslam kaynaklarının temel metinleri, tüm büyük İslam ve Avrupa dillerinde ucuza ulaşılabilecek şekilde basılmış durumdadır. Orta Çağ âlimlerinin geleneksel ve diyalektik incelikleri ve birçok modern ulemanın birlikteliği, bir mühendisin veya doktorun İslam’a dair sorduğu soruları cevaplamamaktadır. Giderek artan bir şekilde, modern eğitime sahip Müslümanlar, İslami kaynakları kendileri için yeniden incelemekte, materyale dair yeni sorular ve cevaplar getirmekte, fakat aynı zamanda temel İslami metinlerin doğası ve anlaşılması hakkında bir *duruluk* (naivete) getirmektedirler.

İletişim Kolaylığı

Artık her okuldan ve mezhepten Müslümanlar tek bir topluluk gibi yaşamaktadır, dolayısıyla şuan Malezya ve Nijerya, iki yüz yıl önce Multan ve Tahran’ın olduğundan daha yakın temas halindedir. Kendi toplumlarının uygulamalarını İslami norm olarak düşünmeye alışkın olan Müslümanların, çok farklı davranan diğer İslami toplulukları gördüğünde şok olmaları şaşırtıcı değildir. Farklı geçmişlerden ve zeminlerden gelen Müslümanların bir arada bulunmak zorunda olduğu her yerde; kırsal kesimlerden gelen göçmenlerle şişen İslam dünyasının büyük şehirlerinde veya Batı şehirlerindeki camilerde, çatışmalar son buldu.

⁹ Okuyucunun anlayacağı üzere ele aldığım konuları sadeleştirdiğim ve neredeyse karikatürize ettiğim için okuyucunun beni başışlamasını umuyorum. Çağdaş İslami düşüncenin altında yatan ortak temaları ortaya koymaya çalışırken, kaçınılmaz olarak çeşitli durumların ve tartışmaların karmaşıklığını ihmal etmek durumundayım.

Yeni Hanbelîliğin Yükselişi

Hanbelî geleneğinden ve Hanbelîliğin Vehhabi kolundan üretilen katı ve literalist İslam anlayışı, İslam dünyasında giderek daha etkili hale gelmeye başladı. Bu İslam anlayışı, Hanbelilik, İslami metinlerin literal yorumuyla ve hem İslam hukuk okullarına hem de İslami olsun ya da Batılı olsun ayırt etmeksizin kültürel özelliklere hoşgörüsüzlük derecesiyle tanımlanmaktadır ki bu İslam geleneğine dayanmamaktadır. Hanbeliler başından beri hukuk üretmektense metnin literal anlamını takip etmeyi tercih etmişlerdir. Hanbeliler geçmişte en küçük mezhep olmalarına rağmen gittikçe daha fazla etkili olmaktadır. Bu kısmen tarihi bir kaza olarak Suudi Arabistan'ın ağırlıklı olarak Hanbelî olması sebebiyle ve hem bireysel olarak hem de devlet olarak Suudilerin dünyadaki İslami unsurları cömertçe desteklemesi sebebiyledir ki böylece Hanbelî düşüncenin etkisi yayılmaktadır. Bununla beraber modern dünyadaki Hanbelî etkisinin başka bir nedeni daha vardır. Literalist olarak Hanbelîler, yapılması ve yapılmaması gerekenler hakkında, o doğrultuda emreden veya yasaklayan bir Kur'an ayeti ya da hadis olduğu şeklinde basit ve ikna edici bir argüman sunabilirler. Kur'an ve hadislerin İslami uygulamanın tek meşru kaynağı olduğu –Kur'an ve hadis tarafından emredilmemiş bir şeyin yapılmaması gerektiği anlamında - iddiası neredeyse zorlamadır. Yüzyıllar boyunca çoğu Müslüman âlim, tek tek her metnin çok daha geniş bir metinsel, entelektüel ve sosyal bağlamda anlaşılması gerektiğini savunarak bu iddiaları reddetmişlerdir. Bununla beraber, Hanbelî yaklaşımına karşı argümanlar basit değildir ve ancak Orta Çağ İslam'ının kompleks entelektüel mirası temelinde anlaşılabilir. Bu nedenle, Hanbelî argümanı popüler tartışmalarda galip çıkma eğilimindedir.

Bazı Düşünceler

Müslüman olmayan biri olarak, bu yaklaşımlardan hangisinin doğru ya da yanlış olduğunu veya Müslümanların kendi toplumsal birliklerini yeniden kurmak için ne yapmaları gerektiğini söylemek benim haddim değil. Bununla birlikte bu sorunları çözmek için büyük ihtimalle gerekli olduğunu düşündüğüm oldukça farklı iki kaynak önererek bitireceğim.

Birincisi, İslam âlim geleneği (learned tradition) göz ardı edilemez. İslam ilim geleneği eski, kısıtlı ve genellikle üstü kapalı ve güncel meselelerle ilgilenmekte ağır olduğu için (bu gelenekle çalışanlar açısından) tahammülsüzlük sınırlarını zorlayabilir. (Bu gelenek içerisinde) tartışılan pek çok konu, (geleneğe) sempati duyan Müslümanlar tarafından bile saçma bulunabilir. Ve aslında, hem Müslüman modernistler hem de birçok fundamentalist olarak isimlendirilen grup, âlim geleneğini reddetmiştir. Mesela Mısır'da hem laik hem de devrimci İslam partileri Ezher'deki geleneksel ulemadan şüphe etmektedir. Diğer yandan ben âlim geleneğinin kolayca gözden çıkarılabileceğini sanmıyorum. Orta Çağdaki ulema, İslam hukukunun ve eğitiminin kendilerine sunulan malzemedan nasıl çıkarılabileceği hususunda derin bir anlayışa sahipti. Kendi akıl yürütmelerinin sınırlarını anladılar ve İslam geleneğini yakından tanıdılar. Kendi geleneklerinin kaynaklarından önce güvenilir bir tevazu eğitimi verdiler. Hepsinden önemlisi, İslam hukukunu üretme ve öğretme konusunda yorumların gerekliliğini ve sınırlarını anladılar.

Bana göre "Fundamentalistler" ve modernistler kendilerine özgü yorumu dayatacak bir şekilde metinleri safça yorumlamaya istekli olarak, geleneksel ulemaya ve Orta Çağ İslami âlim

geleneğine karşı birleşmiş durumdalar.¹⁰ Görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasının sebebi, tek başına Kur'an ve hadis okuyucusunun sınırlı anlayışından başka bir şey değildir. Bu tarz yorumlar, Endonezya'da olduğu gibi, öğrencilere içtihadın –ki burada içtihat açıkça hükümet politikalarına İslami gerekçeler bulmak anlamına geliyordu- öğretildiği yerlerde alaycı bile olabilir. Bana öyle geliyor ki İslam âlim geleneği olmadan, Kur'an ve hadis farklı mizaçlı Müslümanların kendi ön yargılarını ve peşin hükümlerini yansıtacağı bir ekrandan başka bir şey olmayacaktır.

İkinci olarak, Batıda yaşayan Müslümanların İslami görüş birliğinin yenilenmesinde muhtemelen kilit bir rol oynayabileceklerini düşünüyorum. Sayıları nispeten az olmasına rağmen, (Batıdaki Müslümanlar) hızla güçlü ve başarılı bir topluluğa dönüşüyorlar. (Batıdaki Müslümanlar) Yeni bir kültürel ortamda azınlık olarak, İslam'ın anlamı ve doğası hakkında kendilerine yeni sorular sormak zorunda kaldılar. Çok çeşitli kökenlerden gelen bir azınlık olarak, geldikleri toplumlardaki bölünmeleri sürdürme lüksüne sahip değiller. Cemaatleri İslam dünyasının çeşitli ülkelerinden gelebilecek olan camilerin; çeşitlilik, kültürel farklılık, modernizm, birlik ve kadının rolü meseleleri ile yüzleşmesi gerek ve bunu, genellikle kendilerine çok sempati duymayan Müslüman olmayan daha büyük bir toplumdaki kabul görmeye çalışırken yapmak durumundalar. Ulema, yeni roller oynamayı ve yeni problemlerle baş etmeyi öğrenmek zorunda kalmıştır. Amerika veya Avrupa şehirlerindeki Müslüman topluluklar, daha büyük bir topluluk içerisindeki İslam dünyasının örnekleridirler (microcosms). Ben, onların oralarda öğrendikleri derslerin kendi anavatanlarında kıymetlerinin bilineceğinden şüpheliyim.

¹⁰ “Fundamentalist” ile Müslüman kardeşler gibi, İslam'ı sadece Kuran ve hadis merkezli olarak yeniden konumlandırma yanlısı uyanışçı İslami modern hareketleri kast ediyorum. Bunlar geleneksel İslam ile karıştırılmamalıdır. Yani ne Ezher, Necef ve Kum tarafından temsil edilen Orta Çağ âlim geleneğinin yüksek İslam'ı ile ne de köylerin, geleneksel mahallelerin ve türbelerin popüler İslam'ı ile karıştırılmamalıdır. “Modernist” ile İslam'ı Batı tarzı modernite ile bağdaştırmak isteyen grupları kast ediyorum.